

אודסה - יעד חשוב בעבודתנו

באודסה, על אוכלוסייתה היהודית הגדולה, ראינו יעד חשוב בעבודתנו, ולפיכך ציפיתי בדריכות רבה לקראת נסיעתי הראשונה לעיר נמל זו. אך עם כל ההתלהבות היה צורך במשנה זהירות כדי שלא ליפול במלכודות, שהיה כל כך קל להטמין לנו.

באודסה, לעומת מוסקבה "המכופרת", אפשר היה ליצור מגע גם עם האוכלוסייה הלא-יהודית. המקומיים היו אנשים פתוחים וקל היה לפתוח עמם בשיחה. בהיותה עיר נמל לסחר-חוץ, הירבו אוכלוסי העיר לפגוש זרים, ולכן שיחה עם זר לא היתה בבחינת חריג. מכל מקום, באודסה אפשר היה ללמוד הרבה יותר על חיי היום-יום בחברה הסובייטית- נתון שאותו ביקשו השלטונות להסתיר מעין זר - דיפלומטים ועתונאים כאחד.

נסעתי לאודסה ברכבת. בדיווח ששלחתי ארצה ב-24 בדצמבר 1953 תיארתי את חוויותי. היתה זו נסיעה ארוכה, העוברת את קייב ונמשכת כ-41 שעות. תוך זמן קצר נקשרה שיחה עם שכני לתא, קצינים ופקידים גבוהים. מצאנו עניין משותף - משחק השחמט כשמסביבנו נתרכזה קבוצה של כמה קצינים ואזרח אחד. מאוחר יותר הלכנו ביחד לקרון המסעדה. התיישבתי מול בחור צעיר, גבוה, שחזותו לא העידה כלל על יהדותו. התפתחה שיחה והנה אני מספר על עניין נסיעתי ומטרתה, על מוצאי ותפקידי בשגרירות. אני שם לב שהדיווח שלי לא גורם לשינוי כלשהו ביחסם של הקצינים אלי, מה שאין כן באשר לבחור צעיר כבן 30 היושב מולי, שהתרגשותו גוברת והולכת.

כשנשארנו לבדנו, לאחר ששכני לתא עזבו את קרון המסעדה, הוא הודיע לי מיד כי הוא יהודי ובקש ממני שאספר על הארץ. כולו מתוח כקשת, בלע כל מלה. זו היתה תחילת הקשר איתו. מאותו ערב, כמעט לאורך כל הנסיעה- פרט לשעות השינה- בילינו בצוותא. שמו היה קלמנטובסקי. הוא נולד בברלין, שם עבד אביו בנציגות של ברית-המועצות. מוצא אביו מביאליסטוק. אשתו נוצרייה. לאחר פטירת הוריו, התקרב מאוד אל דודתו היהודייה, בורשטיין, שאף היא מוצאה מביאליסטוק, אך מזה שנים רבות שהיא מתגוררת במוסקבה. דודתו היתה חוליית הקשר שלו ליהדות.

על-פי מקצועו הוא שימש פקיד בוועדת השידורים המרכזית במוסקבה, ובמסגרת תפקידו הוא הירבה לבקר בתחנות השידור האזוריות בריגה, טאלין, קייב, וילניוס ומקומות אחרים. הוא תיאם תכניות מקומיות עם המרכז במוסקבה. לאודסה היתה זו נסיעתו הראשונה, אך במקומות האחרים ביקר כבר כמה וכמה פעמים.

דודתו, שגילתה עדיין עניין רב בגורל היהודים ברחבי המדינה, בקשה ממנו תדירות כי יספר לה על חייהם במקומות השונים. כך החל גם הוא לגלות עניין בנושא, אם כי הודה בפני שהוא עצמו לא העמיק בכך ואף לא הקדיש מחשבה רבה לעניין.

קלמנטובסקי סיפר לי על הרכוזים היהודיים הגדולים בחרקרב וסביבותיה, בקייב ופרבריה, והמעניין מכל - התעכב בדיווחו על ריגה. לדבריו, היתה זו העיר היפה והעשירה במדינה. מלבושיהם של תושבי ריגה היו ברמה גבוהה אף יותר מזו שבמוסקבה, וקל היה יותר לרכוש בריגה סחורות מעולות ומוצרים טובים. על-פי התרשמותו התרכזו בריגה יהודים רבים שמוצאם מאזורים אחרים. לעומת זאת המצב הכלכלי של היהודים בחרקרב וסביבתה היה קשה יותר. גם בחרקוב וגם בחבל שמדרום לקייב, עסקו יהודים רבים במקצועות "פשוטים", וברמת שכר נמוכה. בשאר המקומות, היהודים היו "מסודרים" טוב מאוד. בעסקי המסחר עברו היהודים בהדרגה ממעמד של מנהלים למעמד של סגני מנהלים. הוא סיפר על הימים הקשים שעברו ב"תקרפת משפט הרופאים", ימי פחד וחרדה. דיבר בצער ואף בקורטוב של מרירות על סגירת התיאטרון היהודי, שאותו אהב מאוד. "אפילו התיאטרון הצועני עדיין קיים. אך לא שלנו!" – אמר.

סיפרתי לו על הארץ והוא לא פסק מלשאול. היה כולו קשב, נרעד ונרגש. לפעמים היה מפסיק אותי ואומר: "אינך מתאר לעצמך מה זה בשבילי..." בדברי לא פסחתי על הקשיים שלנו, על צרות, סכנות, כשלונות. בברית-המועצות שתושביה כה רגילים לתעמולה, חשוב היה להאיר את כל הצדדים, ואמנם חשתי כי בעשותי כן אני תורם לאמינות סיפורי. על ברית-המועצות לא דיברתי ורק הבעתי תקווה שיבינו טוב יותר אותנו ואת מהות מפעלנו. שאלתיו אם איננו חושש לנהל שיחה כה ארוכה עם זר, ועוד עם ישראל. הוא הסמיק כולו וענה בגילוי לב: "לוא היינו נפגשים כך במוסקבה, הייתי חושב פעמיים האם לפתח שיחה כה גלויה וארוכה. אך כאן, ברכבת, איש איננו מכיר אותי," אמר והוסיף כאילו בהצטדקרת: "אתה מבין, ישנם מנוולים המוכנים להכשיל את זולתם בכל הזדמנות. ודאי גם אצלכם יש כאלה..."

ככל שהתקרבו לאודסה, לבשו פני הבחור ארשת רצינית והוא חזר ואמר: "לא אוכל לישון בלילות... לא ייתכן שניפרד והכל יחלוף, כאילו אך חלום משונה חלמתי..." לא הוצאתי הגה. אך כאשר חזר על דבריו כמה וכמה פעמים, ניחמתי אותו: "מי יודע, אולי יזמן אותנו פעם המקרה בתיאטרון במוסקבה." הוא ענה לי מיד שהסיכוי אפסי בעיר כה גדולה. כחצי שעה לפני שהגענו לאודסה. ניגש אלי ואמר כי הוא רוצה לטלפן אלי. הסברתי לו שאני גר במלון, ואת מספר הטלפון בדירה שאליה נעבור לגור עדיין איני יודע. התעצב הבחור מאוד ונשאר שקוע במחשבותיו. לאחר מכן ניגש ואמר: "אולי תסכים להיפגש אתי ברסטורן במוסקבה לארוחת-ערב?" הסכמתי וקבענו מפגש. כמה דקות לפני שהגיעה הרכבת ליעדה, הציע לקבוע מועד נוסף, לכל מקרה שלא יהיה. הסכמתי גם לכך. כבדרך אגב אמרתי לו שבוודאי יפגוש אותי באודסה. הבין את הרמז, לחץ את ידי, והלך. נשארה בידי הכתובת שלו במוסקבה.

אני מודה שארבעים השעות ברכבת זעזעו לא רק את הבחור, אלא גם אותי. גם אם השתדלתי לשמור על ארשת חיצונית שקטה, ושקלתי כל מלה שיצאה מפי, שהרי לעולם אין לדעת. לפני שנפרדנו ביקש הבחור לדעת מה הן שעות השידורים בידיש ובאילו גלים. כאשר סיפרתי לו על הגל הנסיוני (30.8), אמר לי שגלים אלה (שבין 3-130) עמוסים מאוד, ולדעתו קשה יהיה לקלוט אותם כאן. לפי מיטב ידיעתו הגלים 33-34 הם היותר נוחים לקליטה. העברתי את המידע לארץ.

גם ביקשתי לבדוק האם ניתן למצוא יוצא ביאליסטוק בשם קלמנטובסקי או בורשטיין והאם ידוע משהו על יוצאי ביאליסטוק בשמות אלה שעברו למוסקבה... מידע זה יוכל לשמש לי כיסוי ליצירת קשר עם הבחור שביקשני להשיג את המידע.

הנסיעה הראשונה לאודסה לא זו בלבד שהיתה חיונית כדי לעמוד על התנאים במקום, היא היתה עבורי מפגש מרתק עם יהודים מזן אחר. עממיים, פתוחים ונהנתנים, השמחים לכל מגע עם ישראלים. נסיעה זו גם הבהירה לי שהאווירה ברחבי המדינה, ככל שמתרחק יום מותו של סטאלין, הולכת והופכת נוחה יותר וגם אופי המשטר משתנה - באופן הדרגתי.

אוניות ישראליות היו פוקדות את נמל אודסה בתדירות, אחת לכמה שבועות. הביקורת היתה קפדנית ביותר. ליד הספינה, בכניסה ומשני קצותיה, ניצבו שומרים. העולים על הספינה והיורדים ממנה היו מצוידים ב"פרופוסק" - רשיון מעבר, שאותו קיבלו ממשמר הגבול. כל יוצא ובא נדרש להציג את התעודה ואת הדרכון, הן ליד הספינה והן בשער הכניסה לנמל. חייל בדק את הניירת בקפדנות והשווה היטב את התמונה שבדרכון לאדם הניצב לפניו. הליך זה לא נחסך גם במקרה בו עלית וירדת פעמים אחדות בתוך רגעים ספורים. אפילו פעם אחת לא ויתר החייל על בדיקת התמונה בדרכון שלי, הגם שעליתי וירדתי מספר פעמים בתוך דקות. על הספינה - נוסף על פקיד המכס ופקידים אחרים - הסתובב רוב הזמן קצין של משמר הגבולות. אסור היה להוריד חפצים מן הספינה. כאשר סלע, איש הלווי ואנוכי ירדנו למטה, ליווה אותנו פקיד המכס עד אל מאחורי השער, וכאשר סלע ניסה לקחת איתו פיג'מה, לא נתן לו החייל לעבור אלא לאחר הוראה מפורשת של פקיד המכס.

בשער היתה כניסה מיוחדת לזרים. הם היו עוברים דרך חדר קטן, שם נערכה בדיקת תעודות קפדנית למדי. אפילו ימאי הדמוקרטיה העממיות, (שבאותו ביקור היו ימאים מבולגריה) עברו דרך שער זה, וגם הם זכו לבדיקה קפדנית. לא היו חיפושים של ממש, אך ספרים, למשל, נבדקו היטב. אני הייתי הולך ובא ותמיד נושא עמי תיק. כמה פעמים נשאלתי מה בתיק? ובכל פעם עניתי בכעס שאין הדבר מעניינם. יעצתי להם לשאול את הקצין הממונה האם הם רשאים לערוך חיפוש אצל בעל דרכון דיפלומטי. מעניין שבכל פעם השיבו כי אכן ידוע להם שאין מחפשים בכליהם של דיפלומטים, אבל לשאול מותר. איכשהו עלה בידי לשמור על תעודת המעבר שלי ומסרתיה לגרישה למשמרת בווינה.

באודסה היתה קהילה יהודית גדולה. יהודי אודסה היו שונים בהרכבם הסוציאלי מיהודי - מוסקבה. הם היו לבושים כפשוטי העם ורבים מהם אנשי עמל. הם עבדו כסבלים בנמל ובעבודות פקידות שונות בדרגות הנמוכות. מעטים נימנו על הפקידות הגבוהה. בקיוסקים המוכרים, ברובם, היו יהודים ובמסעדות הפשוטות שימשו הנשים כמלצריות. יהודי אודסה היו נינוחים יותר ופחות חזירי פחד מיהודי מוסקבה. דיפלומטים זרים שהירבו לנסוע ברחבי המדינה אכן אישרו כי בפגישות עם זרים בלטה תחושת החופש בקרב המקומיים ככל שמתרחקים מן המרכז.

חשיבותה העצומה של אודסה התגלתה בעצם העובדה ששם התרגלו היהודים לראות ולפגוש יהודים מהארץ, ואפילו לשמוע את אשר בפיהם. אוניות הפרי הישראליות שהיו, כאמור, מגיעות על-פי-רוב מדי שבועות אחדים, יצרו בקרב יהודי אודסה אווירה שהקלה מאוד על משימתנו. היה אפשר להיפגש איתם ומדי פעם אף לבקר בבתיהם. פניהם של צעירים וצעירות יהודים זהרו למראה קציני האוניות הישראליות. בדרך זו או אחרת נודע ליהודי העיר על עגינתה של אונייה ישראלית בנמל, ובאותם ערבים הם היו מציפים את מקומות הבידור לחזות בישראלים.

הופעתה של קבוצת קצינים עם מגיני-דוד על מדיהם עוררה התרגשות גדולה. אחוז היהודים בין באי התיאטרון, האופרה והמסעדות היה גבוה. באופרה, למשל, באחד הביקורים שלנו הבחנו כי נגני התזמורת מתבוננים בנו ומתלחשים בינם לבין עצמם. בסוף ההצגה ניגשתי ובירכתי את הכנר הראשון - בחור יהודי צעיר. במקרה או שלא במקרה, למחרת בערב, במסעדה של בית המלון שנועדה לזרים בלבד, נאספה קבוצה גדולה של צעירים יהודים מנגני התזמורת. הם לא ניגשו אלינו, אך הרגשנו שאנו נמצאים כל הזמן במרכז שיחתם.

במסעדה ביקשו חברי התזמורת לדעת האם הקפיטן, זה שעל דש בגדו הכוכב בעל "שש הצלעות", הוא באמת ישראלי. הכל היה כל כך מרגש אף כי היו גם מקרים מבדחים. באחד הביקורים ישבתי ליד שולחן ברסטורן "אודסה" עם רב-חובל ושניים מקצינינו. כרגיל, הופיעו במדים. התזמורת ניגנה וחלק מהקהל רקד. מסביב לשולחנות יכולנו להבחין בחבורות של יהודים. הצעתי לקצינים שיצטרפו אל הרוקדים, ועקבתי אחריהם במבטי. הם ניגשו אל השולחנות וביקשו בנימוס רשות להזמין את הצעירות לרקוד. הקצין הראשון, אמנון, כמדומני היה שמו, בחור יפה תואר מחיפה, בחר לו משום מה בחורה מכוערת להפליא, גבוהה, רזה מאוד ובעלת פנים דוחים, אך נראתה יהודייה. כאשר הסתיים הריקוד והבחורים חזרו לשולחן, שיבח רב-החובל את אמנון, "אתה עשית מצווה. בחרת במכוערת מאוד אך ביהודייה". "היה זה כשולון מחפיר", השיב לו אמנון, "התברר לי תוך כדי ריקוד שהיא ארמנית או גרוזינית מקווקז..."

מאז נסיעתי הראשונה לעיר נמל זו, הקפדנו שלא להחמיץ עגינתן של אוניות ישראליות שהביאו משלוחי פרי הדר. בנסיעות לאודסה היינו מתחלפים בינינו. לעתים הגיעו המשלוחים בזה אחר זה בהפרש של כמה ימים, ואז היינו נשארים באודסה שבוע ברציפות.

ערכם הרב של ביקורי ספינותינו באודסה בלט בבירור. שאלת השאלות היתה באיזו מידה גם נצליח לבצע פעולות מעשיות. נוסף על כך היינו משוכנעים שיש להתמיד בהצמדת המלווים לאניות ולהטיל עליהם משימות מיוחדות.

בתקופה הראשונה, היו המלווים שהגיעו עם אוניות הפרי מקור לבעיות. המשרד בתל אביב השקיע אמנם מאמצים בחיפושיו אחר מלווים מתאימים, אך לא תמיד עלה הדבר בידו. המושג "מתאים" לא היה גם הוא ברור די הצורך. חיפשו כמובן אנשים דוברי רוסית בעלי נסיון בגידול או בשיווק הזרים, ולעתים גרמו קריטריונים אלה למצבים בלתי נוחים. פעם אחת נבחר אברהם האפט, מוותיקי דגניה ב' ומראשי ההתיישבות העובדת, ללוות את אחת האוניות. התרשמתי שהאיש איננו מתאים והתרעתי על הבעיות שיכולות להיווצר בשל העובדה שאדם "בעל זכויות" כמוהו, יסרב להאזין להנחיותינו.

במקרה אחר התנסינו בתקרית חמורה. הדבר קרה עם מושבניק מעמק חפר, יוצא רוסיה, מאנשי החלוץ שעלה ארצה בעלייה הבלתי ליגאלית של תחילת שנות השלושים. פגשתי בו כשהגיע באוניית פרי ותידרכתיו אותו כמיטב יכולתי. בכל זאת הרגשתי לא היתה נוחה. חשתי שהאיש מתייחס לדברי במידה של "סלחנות אדיבה", שהרי הוא, איש מחתרת מנוסה - אמנם חלפו למעלה מעשרים שנה מאז - ומי אני שאתן לו, הוראות. האיש שאכנה אותו בשם אברהם, סיפר לי, שיש לו אח ואחות בעיר ז'יטומיר, ובכוונתו להתקשר אליהם. אברהם אמור היה להישאר באודסה למעלה משבוע ימים עד לבואו של המטען הבא. הוא הגיע מצויד במידע שעל-פי נוהלי המקום יוכל לזמנם לשיחת טלפון בבית הדואר שבמקום מגוריהם. הפצרתי בו שלא ליצור קשר עם בני משפחתו והצגתי לפניו את חומרת המצב. יעצתי לו לשלוח לקרוביו מכתב ברוסית שבו יספר כי נשלח לאודסה בקומנדרובקה- שליחות רשמית של המוסד שבו הוא מועסק - ויוסיף שהוא מקווה לקבל חדר במלון טוב. כאילו באקראי ישאל לשלומם ויוסיף כמה מלים על משפחתו. השתדלנו לחבר יחד עמו את המכתב בצורה שתבהיר לקרוביו כי אכן הוא זה שחיברו, אך היה והמכתב יפול לידיים לא-רצויות, לא יעורר כל חשדות. את המכתב העתיק אברהם בכתב ידו, ואני שילשלתי אותו לתיבת דואר בדרכי למוסקבה, יחד עם כמה גלויות שכתבתי בכתב-ידי. הנחיתי את אברהם שעליו לסמוך על שיקול דעתם של קרוביו - אם יחליטו ליצור עמו קשר ימצאו את הדרך לעשות זאת, ואם לא - אין ללחוץ עליהם ואין להכריח אותם לבוא לפגישה איתו. תקוותי שהצלחתי לשכנע את אברהם נכזבה.

לא עבר שבוע, ובוקר אחד קיבל ליובה שהיה בשגרירות טלפון מאברהם. הוא נשמע עצבני ובקול נרגש טען שאין הוא חש בטוב. ליובה שחשד מיד שמהו איננו כשורה, הודיע לו בקול רגוע שנחמיה יצא למחרת היום לאודסה ויוכל לבוא לעזרתו. ליובה מיהר להגיש למשרד-החוץ כמקובל "נוטה" על טיסתי לאודסה, ולמחרת בבוקר יצאתי לשם בטיסה מוקדמת. את אברהם מצאתי חיור ומדוכא ובפיו וידוי.

התברר כי לאחר שנפרדנו, טייל אברהם בעיר שעות בנסיון לבדוק אם הוא אכן נמצא תחת מעקב. לתומו היה סבור כי אין עוקבים אחריו. מכל מקום, הוא לא גילה

כל סימן לכך. מכיוון שסבלנותו פקעה ומאחר שאיש לא התקשר אליו מז'יטומיר, ניגש אל בית-הדואר והזמין שיחת טלפון אל אחותו. עודו מדבר, ואחותו, שגילתה מיהו המטלפן, היתה אחוזת הלם ואמרה כי היא ואחיה אינם חשים בטוב ומשום כך לא יוכלו לפגוש אותו. אברהם הבין מיד כי שגה, אך את הנעשה אין להשיב. בוקר אחד התדפק מישהו על דלת חדרו שבמלון. משפתח את הדלת, ניצב לפניו אחיו, חיזור כסיד. שניהם התחבקו ואחיו, שהתיישב מיד ליד השולחן, כתב על פתק כי נשלח אליו שלא מרצונו. בארוחת-הצהריים, הזהיר אותו אחיו, יגשו אל שולחנם ברסטורן שני אנשים, שאותם הוא יציג כ"ידידים ממקום עבודתו". האח ביקש את אברהם כי יתנהג באופן טבעי מבלי לעורר חשד שהאמת ידועה לו ואף יפציר בו להיות חביב כלפיהם. וכך אמנם היה. בשעת הצהריים ישבו הארבעה ופטפטו בעליצות ונדברו לסעוד בצוותא גם בערב. בסעודת הערב, הציעו שני הזרים שלמחרת היום יסיעו במכוניתם את אברהם לטיול בחוצות העיר ובסביבותיה. אברהם ניסה לסרב, אך האח "עזר" לשכנע אותו. כל אותו הלילה לא עצם אברהם עין ובבוקר טילפן לשגרירות ודיבר עם ליובה. בשעה אחת-עשרה לפני-הצהריים, השעה היעודה ל"טיול", הגיע האח בגפו. הוא סיפר כי שני האנשים עזבו במפתיע וביקשו כי יתנצל לפניו על השינוי. האח נפרד מאברהם לשלום בהביעו את התקוה שכל הפרשה תסתיים בכי טוב.

שעה ארוכה טיילתי עם אברהם ברחובות אודסה, עד שסיים את הסיפור לפרטיו. נשארתי באודסה עד לבואה של האונייה שאיתה הפליג חזרה לארץ. קיוויתי שאחיו ואחותו לא יסבלו בשל המישגה ששגה.

הפעילות שלנו באודסה התרחבה והתחזקה עם בואו של הלל הכהן, הנציג הקבוע של מועצת הפרי. הלל הכהן, היה אדם לא צעיר, איכר ותיק מבנימינה ובן למשפחה ידועה ומכובדת. לאחיו, דוד הכהן, מראשי סולל-בונה, היו קשרים עם האדמיניסטרציה הבריטית בימי המנדט וגם קשרים רבים וחשובים עם ערבים. הוא היה אישיות בולטת ביישוב ובתנועת העבודה, שגריר ישראל בבורמה, כאשר זו היתה המדינה הנאורה באסיה תחת מנהיגותו של או-נו - ולאחר-מכן חבר כנסת ויושב-ראש ועדת החוץ והבטחון. הלל הכהן, שנשאר איכר, במובן היותר טוב של המלה, היה אדם גבוה וחסון, בעל מזג טוב וחוש הומור מפותח. לא קל היה לשבת בודד חודשים ארוכים באודסה. בימי החורף הקרים, בעתות הציפייה להגעת האוניות, לא היו אפשרויות רבות לבילוי נעים ולא נותרה ברירה אלא לבלות לבד את כל הימים הגשומים בחדרו שבמלון. אך הוא ראה בשליחות את הטיפול במשלוחי התפוזים וגם את המגעים עם היהודים. הוא לא ידע פחד וגם לא היו לו רגשי נחיתות בפני הפקידות הסובייטית שהיה עימה בקשרי עבודה. את השפה הרוסית זכר היטב עוד מימי נעוריו, ולא היסס לעשות שימוש גם בביטויים פחות אדיבים כאשר "הגיע להם" – כלשונו.

בעת פריקת הפרי בנמל, נהג עם המקומיים בדיוק כפי שהיה נוהג בכל נמל במערב אירופה. מעניין היה לראות כיצד רכש הלל את מעמדו אצל הפקידות הסובייטיות. הרוסים חיבבו את הנציג "הפרדסטויטל", למרות התפרצויותיו. שמעתי מפיהם תלונות על נוקשותו, אך איש לא הטיל ספק במיומנותו וביושרו.

הלל לא הקפיד בלבד, שנראה היה מרושל משהו, אך בגדיו היו מטיב מעולה ואלגנטיים. הוא היה מתלוצץ ומסביר לי כי מעולם לא קנה חליפה או מעיל. אחיו דוד, הקפיד מאוד על לבוש, והיה נוהג לחדש את מלואי הבגדים לעתים תכופות. וכך היה הלל זוכה בבגדיו האלגנטיים של דוד הכהן. פעם אמר לי הלל בבדיחות הדעת כי הוא חייב לספר לדוד אחיו איזה שירות לאומי חשוב עשו כיוסי מעילו באודסה. למעיל הארוך של הלל הכהן היו כיסים גדולים, ועם הזמן למד להעביר בהם חומר קריאה ליהודים. את החומר קיבל מאיתנו או מאנשים שהגיעו בספינה. באשר למגעים עם היהודים, נזהרנו מאוד שלא להטיל על הלל קשר אופרטיבי קבוע כדי שלא לסכן את מעמדו. בעינינו היה חשוב יותר שיקשור קשרים רבים ככל שניתן, ובאמצעותם יביא את בשורת ישראל למספר גדול של יהודים, ישאיר חומר קריאה, ורק במקרים בודדים וחשובים יעשה למענו שליחויות מיוחדות. לאחר שהות רצופה וממושכת באודסה, הסדרנו לו גם אפשרות להינפש ימים אחדים במוסקבה.

את הקשרים עם היהודים באודסה, שאותם יצרנו במהלך גיחותינו ממוסקבה, הידקנו בהדרגה. הקשרים היו בעלי אופי שונה ומותנים ביהודים עצמם. היו יהודים שרצו לשמור על קשר עם ישראלים מהשגרירות ועם אלה נפגש כמעט כל אחד מאיתנו שביקר באודסה. אולם, היו גם יהודים ש"נקשרו" רק לאחד מאיתנו ונמנעו מלהיפגש או לשוחח עם אחרים. כך נולדו גם באודסה, כמו במוסקבה, יהודים של נחמיה, של קהת, של סלע.

באודסה, כמו במוסקבה, גילינו עד מהרה כי פעילותנו לא נעלמה משירותי הבטחון הסובייטי. היו מקרים שבהם נקטנו אמנם באמצעי זהירות, אך היהודים עצמם נהגו בבטחון עצמי מופרז, שגרם לא פעם לתקלות. כמו למשל במקרה של סשה, סטודנט יהודי צעיר, שעמו עמדנו בקשר. אחד מדודיו ירד בזמנו מארץ-ישראל, יחד עם אותם קומוניסטים ארצישראלים שהתייאשו וחזרו לרוסיה. כאשר הזד, בדומה לרבים אחרים, גילה את טעותו, כבר היה מאוחר. את סאשה הוא אהב מאוד והחליט לחנכו להיות יהודי וציוני. הוא לימד את הנער יידיש וקצת עברית, והירבה לספר לו על ארץ-ישראל. את סאשה הלהיבו הספינות הישראליות שהיו פוקדות את אודסה, והוא היה מחפש אותנו ואת קציני-הים הישראלים בכל מקום אפשרי. הצעיר רצה לנצל כל הזדמנות להיפגש ולשוחח, וכנראה לא נזהר דיו. יום אחד העביר לי מסר - היה לנו סידור מוסכם לצורך זה - כי עליו להיפגש עמי לשיחה דחופה. נפגשנו במוזיאון ושוחחנו בזהירות, כשאנו עומדים משני צידיה של מחיצה דקה שעליה היו תלויות תמונות. סאשה הביע את החשש ששירותי הבטחון "עלו" עליו, ולכן עליו להסתלק מאודסה. בדעתו לנסוע למוסקבה ושם יתקשר אלינו באמצעות דודתו שיש לה קשר עם משפחת קהת.

בהגיעו למוסקבה, אכן יצר איתנו קשר. הוא היה זקוק לסכום כסף גדול יחסית שבעזרתו ישחד את הפקידים ויוכל לסדר לעצמו רישיון מגורים במוסקבה. החלטתי לגלות לשגריר אבידר את כוונתי לתת כסף לסאשה. לשמחתי, תמך השגריר בעמדתו. בבית-מרוקחת שבמרכז מוסקבה הצלחתי למסור לסאשה את הכסף, מבלי

שהחלפנו מילה או מבט. מאז לא ראיתיו, עד שבאחד הימים, בשנות השבעים, צילצל הטלפון במשרדי שבתל-אביב. על הקו היה סאשה גורין, הסטודנט מאודסה, שלימים היה למהנדס מזון, נשוי ואב לשני ילדים, עולה חדש. בפיו היתה בשורה של ממש: בריחתו מאודסה אכן הצליחה. הכסף שקיבל סייע לו להסתדר במוסקבה, וכעבור זמן מה אף המשיך בלימודיו. באודסה, שהיתה נמל ראשי לסחר-חוץ, למדתי משהו על דרכי תפקודו של המנגנון השלטוני הסובייטי. איש הפוליטבירו של המפלגה, המופקד על ענייני סחר-חוץ, היה מיקוואן, ובהזדמנויות שונות הוזכר באודסה שמו של קזריאן, שהיה נציגו האישי של מיקוואן באזור. בדומה לבוס שלו, גם הוא ממוצא ארמני. מאוחר יותר הזדמן לי גם להכיר את האיש. כאשר הגיע הלל הכהן, נציג מועצת פרי ההדר ערכנו ביקור רשמי אצל קזריאן. בסיום העונה, כשנותרו מספר בעיות לא פתורות בין מועצת פרי ההדר הישראלית לבין היבואן הסובייטי, מינה קזריאן את עצמו לבורר. את התפקיד הזה מילא בטקט ובתבונה. כינויו של קזריאן בפי הפקידים הסובייטים היה "חוזיאיין", שפירושו: בעל הבית. מנהל אינטוריסט באודסה, אלצ'ביקיאן, ארמני גם כן, שאיתו היו לי יחסים ידידותיים, הסביר לי פעם, שקזריאן הוא אכן "הבוס" באודסה. קזריאן היה לא רק שליחו האישי של מיקוואן, אלא היה מוכר כאפרצ'יק - איש המנגנון המפלגתי - הבכיר באזור. אנשי אודסה פחדו ממנו, אך הכירוהו כאדם ישר והגון. גם הלל הכהן וגם אנוכי התרשמנו חיובית מ"האיש החזק" של אודסה - ארמני קשוח אך חכם ונוהג בנימוס - לפחות במגעיו עם זרים. מנהל האינטוריסט אלצ'ביקיאן דאג לנו, אנשי הצירות במוסקבה, כשהיינו מגיעים לאודסה. היה מזמין לנו חדרים במלון, דאג לרשימות כניסה לנמל, וכשהיה צורך היה דואג גם לתחבורה מן המלון אל הנמל ובחזרה. עם הזמן הכרתיו טוב יותר, והוא נעשה יותר ויותר פתוח. ערב אחד, כאשר סעדנו יחד ברסטורן, הירשה לעצמו אפילו לספר בדיחה מקאברית. "מה בעצם ההבדל בין היהודים לבין הארמנים" שאל אותי, ונידב בעצמו את התשובה: "כאשר מכים ארמנים - היהודים נחים, וכאשר מכים יהודים - הארמנים נחים." בשיחות עם אלצ'ביקיאן יכולתי לחוש שהוא אמנם רואה דמיון-מה בין הארמנים לבין היהודים. אולי היה זה ביטוי לתחושה שהיהודים כמו גם הארמנים חריפים יותר ומשכילים יותר מה"מוז'יקים" הרוסים השולטים במדינה.

דבריו של אלצ'ביקיאן הזכירו לי סיפור מבדח. משה קהת סיפר לי לאחר ששב מביקור באודסה, שהמלצר הראשי ברסטורן אודסה הוא יהודי. וזאת למה? בזמן שהגיש לשולחן לחש המלצר באוזנו: "אני משלכם". ב"בדיקה" שערכנו לאחר מכן, בנסיונותינו לאתר יהודים, התברר שהמלצר הוא ארמני - "משלנו!"